

A HIÁNYZÓ PARADIGMA

A könyv olyan, amilyenek az ember a könyvet szereti: kellemesen megtervezett tipográfiával, kellemesen kézbe fogható méretben, stabil kötéssel és *lábjegyzetekkel* (azaz nem büntetve a nyughatatlan olvasót örökös lapozgatással) — manapság sajnos ritka erények. A könyv a belső megformáltságot tekintve is könyv. Nem lög ki belőle a férc: a szerző azoknak a tanulmányoknak az anyagát, amelyeket a témában korábban írt, beledolgozta s nem egyszerűen átemelte a könyvbe. Sem a gondolatmenet lendületét, sem az egyébként csaknem ritkaságszámba menően világos stílust nem törik meg kellemetlen zökkenők. Mindezek a formai (?) körülmények jótékonyan kényeztetik az olvasót, s ez akkor is jólesik, ha a könyv tartalma egyébként akár még stencilezett, szemrontó egyetemi jegyzet formájában is érdemes lenne az elolvasásra.

Békés Vera könyve tartalmilag két nagyobb egységből áll. Az elsőben egy, a Kuhn-i paradigmaelméletből kiinduló, a szerző szándéka szerint a tudománytörténeti rekonstrukciókban eszközként használható modell leírását kapjuk; a másodikban pedig olyan esettanulmányokat olvashatunk a nyelvtudomány történetéből, amelyek a javasolt modell tudománytörténeti alkalmazhatóságát próbálják ki. A szerző a következő célokat szándékozik elérni könyvével: a tu-

dományfilozófusoknak szeretné bebizonyítani azt, hogy *Thomas Kuhn* paradigma-modellje nemhogynem tarthatatlan, hanem továbbfejleszhető és a tudománytörténet-írás számára használhatóbbá tehető. Célja, hogy a tudománytörténészeknek megmutassa, hogy a hagyományos forrásokra, az elfogadott korszakhatárookra alapozó tudománytörténet-írás, éppen saját paradigmatis korlátai miatt, nem képes föltárni (sőt sokszor egyáltalán észrevenni) azokat az elsüllyedt paradigmákat, amelyek az uralkodó paradigma kérdésfeltevéseiben ott lapanganak, s anomáliákhoz vezethetnek — ezek az elsüllyedt, hiányzó paradigmák ugyanakkor rekonstruálhatók, ha az uralkodó paradigma által kanonizált nézeteket félretesszük. Az ilyen típusú rekonstrukcióban lehet a szerző szerint a tudománytörténész nagy segítségére a javasolt *hiányzó paradigma* modell. A nyelvtudomány történetére vonatkozóan a könyv mondanivalója egyrészt az, hogy a paradigma-modell nemcsak a természettudományok hanem a nyelvtudomány történetére is alkalmazható (ez a tézis értelemszerűen a tudományfilozófiának is szól). Másrészt célja a könyvnek az is, hogy rávilágítson: a nyelvtudomány-történetek írói természetesnek és magától értődőnek tekintik azokat a választási szempontokat, amelyeket lényegében

csak saját paradigmájuk legitímációjának igénye tett természetessé. Ennek belátása a könyv szerzője szerint elsősorban a jövőbeli tudománytörténeti kutatások szempontjainak megválasztására, módszerének, nézeteinek kialakítására lehet hatással.

Békés Vera

A hiányzó paradigma

A fősorolt célok sokrétűek ugyan, de ez nem vezet gondolati töredezettséghez: valójában a szerző valamennyi saját magának kitűzött feladata a könyv gerincét képező hiányzó paradigma modell kifejtése köré szerveződik. E modell elméleti kiindulópontja az a fölismerés, hogy Thomas Kuhn tudományfejlődési modellje saját belső logikája szerint nem tud számot adni arról, hogy hogyan jelennek meg egy-egy paradigmában azok a jelentésetérések, amelyek később a letűnő s az őt felváltó új paradigma közötti összemérhetetlenséget okozzák. Békés Vera szerint az ellentmondás megszüntethető, ha nemcsak két paradigmát veszünk figyelembe, hanem egy harmadikat is: azt, amelyet a fennálló paradigma szüntetett meg. A szerző szerint a megszüntetett paradigma ugyanis nem semmisül meg teljesen: zárványszerűen, elszigetelt koncepcióként él tovább. Az uralkodó paradigmá ezeket a zárványokat éppen az inkommenzurabilitás miatt nem tudja és nem is akarja integrálni, s ezek így többnyire a tudomány főáramain kívül eső műhelyek, vagy akár egyes tudósok révén maradnak fenn. Meghatározó szerephez jutnak viszont az uralkodó paradigma történetének kritikus szakaszában. Békés szerint a fennálló paradigmák ugyan maguk is létrehozhatnak megoldhatatlan problémákat, de ezeket

„végzetes anomáliaként” igazából nem a fennálló paradigmában gondolkozók fogalmazták meg, hanem azok a „külső” emberek, akik valójában az elfeledett, a fennálló paradigma által megszüntetett egykori paradigmában gondolkoznak. Az új paradigma nézetrendszerének és módszerének kidolgozásában szintén nagy szerepet játszanak a zárványként fennmaradt gondolatok, akár tudnak róla az új paradigma tudósai (s akkor van egyfajta történeti folytonosság tudatuk), akár nem (s ebben az esetben valódi üttörőnek tekintük magukat); a hiányzó paradigma modell szerint az új, a fennállót felváltó paradigma mindig történeti-genetikus utódja a fennálló paradigma által megszüntetett réginek, s e folytonosság nagyon sokszor filológiallag is kimutatható. A hiányzó paradigma modell legfőbb tanulsága a szerző szerint az, hogy „mind a tudománytörténeti rekonstrukciók, mind pedig az újnak tűnő (illetve új) elméletek megfogalmazása során számolnunk kell egy többé-kevésbé ismeretlen, de mai (és holnap) problémáinkat befolyásoló tényező jelenlétével” (87).

A hiányzó paradigma modell alkalmazhatóságát Békés Vera nemcsak a könyv második részeként olvasható esettanulmányokban próbálja ki, hanem már a modell leírása közben is. Ha a hiányzó paradigma modell működik, akkor a Kuhnra hatást gyakorló elméletek között egy letűnő tudományos gondolkodásmód emlékeit sejtethetjük — s ezzel egyben felfalhatjuk azt a tételt, amely szerint Descartes óta a tudományok egységes ismeretelméleti, metodikai nézetrendszerhez tartoznak. A szerző ezt a paradigmát a 18–19. századi klasszikus német filozófia antikartezizánus tudományfilozófiájaként azonosítja, s „elfelejtését” az ismét kartezizánus alapozású pozitívizmus tudománytörténet-írásának tulajdonítja. A paradigma szellemi centruma a könyvben kifejtettek szerint Göttingeni volt: itt, nagyon kedvező külső feltételek között (pl. az egyetem kutató-egyetem mivolta, autonómiája, a német és az angol intézményi hagyományok kereszteződése miatt) jöhetett létre az a művelődési és oktatási eszmény, amelynek alapja egyrészt a holisztikus természetszemlélet és ennek megfelelően a hallgatók átfogó, sokoldalú képzése,

másrészt az erőteljes empirikus beállítottság volt. A természet organikus szemléletét kiterjesztették az élettelen természetre és az ember alkotta világra is, s mindezek működésének közös belső törvényszerűségeit szerették volna föltárni, megragadva a működés dinamizmusát s a rendszerek eleminek kölcsönhatását is. Ebben a gondolati keretben természetes, hogy az ember nem a többi embertől függetlenül létező, abszolút autonóm individuum, s ezzel együtt az is, hogy a nyelv nem-privát jellegű. A nem-privát nyelv és a közösség szoros kapcsolatban áll egymással, s ahhoz a nyelvhez, amit elsőként, reflexió nélkül, a minket körülvevő közösségtől sajátítottunk el, más a viszonyunk, mint a később tanult nyelvekhez: az anyanyelv azért kitérített szerepű, mert alapvetően befolyásolja azt, hogy hogyan értelmezzük a minket körülvevő világot. Ez a göttingai paradigmának elnevezett tudományos nézetrendszer teljes kiteljesedését a göttingeni indítású *Humboldt* fivérek munkásságában érte el, azaz tulajdonképpen a *humboldtianusnak* nevezett természettudományos, illetve a *neohumboldtianusnak* nevezett nyelvészeti iskolák által is képviselt paradigmáról van itt szó.

A könyv második részében közölt esettanulmányok közül kettő a magyar nyelv-tudomány történetének csontig rágott szakaszait — a nyelvújítást, illetve a finnugor rokonság eszméjének győzelemre jutását — tárgyalja. A szerző mégis új, meghozza nem apró filológiai részleteket illetően, hanem koncepcionálisan új képet fest az érintett korszakokról.

Az első — a legkidolgozottabb — esettanulmány a *19. századi magyar nyelv-tudomány nagy paradoxonait* tárgyalja újra: hogy miért nem válhatott *Kazinczy* a frissen megalakult Tudós Társaság szellemi vezérévé, noha a testület tagjainak többsége *Kazinczy* hívének mondta magát; hogy miért minősíti ábrándosnak a mai tudományos világ *Czuczor* és *Fogarasi* Nagyszótárát, miközben úgy nyilatkozik róla, hogy eredményeire ma is támaszkodhat a kutatás; s hogy ha a nyelvújítók pusztan ábrándos teóriák alapján végezték munkájukat, hogyan érthettek el olyan sikereket a szóalkotásban, s főképpen az új szavak elterjesztésében, mint amilyeneket elértek. E három parado-

xon *Békés Vera* szerint valójában ugyanannak az anomáliának a különböző szempontokból történő leírása, és valójában csak a magyar nyelv-tudomány töretlen fejlődését előfeltételező kumulatív szemléletű tudománytörténetben jelentkeznek paradoxonként. Ha a hiányzó paradigma modell segítségével, a nyelvújítás kanonikus mítoszaitól megfosztva próbáljuk meg rekonstruálni a Tudós Társaság, majd később az Akadémia tevékenységét, akkor kiderül, hogy *Kazinczy* és a Tudós Társaság tagjai, illetve később az Akadémia és már az új, pozitívista paradigmát képviselő *Nyelvőr* és *Nyelv-tudományi Közlemények* szemlélete között paradigmátikus különbség volt. Ha ennek megfelelően alkalmazzuk viszonyuk föltárásában az összemérhetetlenség elvét, az említett paradoxonok megszűnnek.

A második esettanulmányban a szerző a „*halzsíros atyafiság*” szállóige történetét fejtí föl. Bemutatja, hogy a nagyrészt *Budenz* tevékenysége nyomán egyeduralomra jutott finnugor összehasonlító történeti nyelvészet saját történetének megírása közben hogyan festett egyre komorabb képet azok „szenvedeiséről”, „visszautasítottágáról”, akiket elődeiként nevezett meg, s hogy a korábbi korszakok tudományos teljesítményének megítélésében hogyan emelte a tudományosság kritériumává azt, hogy elfogadta-e egy-egy tudós a finnugor rokonság elméletét vagy sem. *Békés Vera* meggyőző érvelése szerint ez a kritérium valójában nem tekinthető paradigmátikus válaszfóváonalnak. Úgy véli, hogy az összehasonlító történeti nyelvészet valójában kétfrontos küzdelmet folytatott: egyet saját paradigmáján belül azokkal (elsősorban *Vámbéryvel*), akik ugyanolyan módszertanra és érvtípusokra támaszkodva a magyar–török rokonságot tartották elsődlegesnek a finnugorral szemben, egyet pedig egy másik paradigma, a göttingai paradigma hazai képviselőjével. A kettő időben egybeesett, s noha az utóbbiak számára nem volt elfogadhatatlan a finnugor rokonság gondolata, az összehasonlító történeti nyelv-tudomány eredetmítoszáinak megalkotásakor a kétféle „ellenség” képe összemésődött. Ez azzal a következménnyel járt, hogy az „*ugor-török háború*”-nak nevezett *paradigmán belüli* csatározást visszavetítet-

ték mintegy száz évvel korábbra, figyelmen kívül hagyva azt, hogy akkoriban a *rokon-ság* terminus jelentése az érvényes paradigmának megfelelően 'hasonlóság (tipológiai affinitás)' volt, s nem 'genetikus rokon-ság' (azaz a terminus nyelvtudománybeli jelentése időközben, éppen a paradigmaváltás folytán, megváltozott, s a korábbival inkommenszurábilissá vált). Ezzel magyarázható, hogy a „nagy elődöknek” *Sajnovicsnak*, *Gyarmathinak* és *Reguly*nak is voltak olyan zavarba ejtő „tévészmei”, amelyekkel a finnugor összehasonlító nyelvtörténet tudománytörténet-írói nemigen tudnak mit kezdeni.

A harmadik esettanulmány tárgya a *marrizmus* magyarországi pusztításának mítosza. Az elemzés abból a paradoxonból indul ki, hogy a marrizmust, szemben más *Sztálin* által megsemmisítésre ítélt „tudományokkal”, később sem rehabilitálták, sőt az egész történetet továbbra is tabuként kezelik. Békés Vera a hiányzó paradigma modell segítségével kísérel meg rekonstruálni a vitát, s arra a következtetésre jut, hogy *Marr* nyelvszemlélete valójában a göttingai paradigma egy zárványa volt, így a *marr* fogalmak értelemszerűen összemérhetetlenek voltak az uralkodó nyelvtudományi paradigma fogalmaival. A rehabilitáció elmaradásának okát a szerző éppen a fennálló tudományos paradigma és *Marr* nyelvszemlélete közötti paradigmatisz szembenállásban látja; filológiai elemzésében ugyanakkor azt is bemutatja, hogy a *marrizmus* kísértetté növesztésétől (*Marr* hatása Magyarországon kimerült néhány ismertetésben és két cikkben, s a „sötét idők”, amire később sokan hivatkoztak, legfeljebb fél évig tartottak) elsősorban a történeti összehasonlító nyelvészet remélhetette meggyengült pozícióinak megerősítését — de nem egy másik paradigmával, hanem paradigmán belüli rivalisával, a strukturalizmussal szemben.

A göttingai paradigma rekonstrukciója és a három esettanulmány meggyőzően igazolja, hogy a hiányzó paradigma modell működik. Úgy tűnik, Békés Verának sikerült teljesíteni azt a saját magának kitűzött feladatot, hogy továbbfejlessze és használhatóbbá tegye *Kuhn* paradigma-modelljét. Ezt a finomítást a szerző három főbb irányban végezte el. Természetesen megtartotta a mo-

dell szemléleti alapját, azt, hogy a tudományos elméletek története nem-kumulatív jellegű. Megtartotta a sokat bírált inkommenszurábilítástételét is, sőt, ez utóbbit a diszkontinuitás-elv egyenes következményének tekintve a javasolt rekonstrukciós modell szemléleti előfeltevéssé tette. A *Kuhn* modellen végrehajtott másik finomítás az, hogy az új modellben a *paradigma* terminus sokkal egyértelműbb jelentést nyer. A szerző ezt nem úgy éri el, hogy a terminus jelentését kizárólagosan valamely *Kuhn* értelmezéshez kötné, hanem — a nyelvész megítélése szerint mindenképpen helyesen — rámutat, hogy azok a bírálatok, amelyek szerint *Kuhn* sokféle eltérő jelentésben használta ezt a műszót, nem vették figyelembe, hogy mindegyik esetben azt a mintázatot jelöli, amelynek segítségével a tudást az ifjú tudósjelöltek elsajátítják, s amelynek belső szabályait később éppen ezért természetes előfeltevésként kezelik. Így a Békés Vera által javasolt rekonstrukciós modellben a *paradigma* szintén értelmezhető a *Kuhn*-nál fölbukkanó szűkebb s tágabb jelentésében („a nagy mesterek példája”, illetve „szakmai, tárgyi, metodológiai beállítódások és elkötelezettségek rendszere”), valamint legátfogóbb jelentésében is („feltétlen elkötelezettség; az abszolút előfeltevések rendszere”), de ezek a jelentések itt expliciten is szervesen összetartoznak.

A harmadik, s egyben a legtöbb újdonságot jelentő módosítás a hiányzó paradigma modellben az, hogy Békés Vera a tudományfilozófiát közvetlenül kapcsolja össze a nyelvfilozófiával abban az értelemben, hogy a *Wittgenstein* által bevezetett privát nyelv — nem-privát nyelv dichotómiát ugyanabból a szemléleti kettősségből eredeztetli, mint a logikai pozitivizmus kumulatívista, illetve a vele szemben álló *Kuhn*-ánus paradigma-elmélet diszkontinuitásban és összemérhetetlenségben hívó nézetét. Ennek az összekapcsolásnak a segítségével sikerül elhárítania, hogy az összemérhetetlenség tételét magát a tudományfilozófia belső anomáliájaként kelljen kezelnie, hiszen ez a tétel csak a privát nyelvet posztuláló tudományfilozófia paradigmában vezet föloldhatatlan ellentmondásokhoz, a nyelv nem-privát felfogására épülőben nem. A *Kuhn* modell talán legterhe-

sebb örökségétől ekképpen megszabadulva a szerző már javaslatot tehet a továbblépés mikéntjére is: a kuhni modell más elemzővel egyetértve úgy véli, hogy egy új, a pozitivistá maradványoktól mentes tudományfilozófia kialakítása csak egy új, a nyelvészetre épülő jelentésemélethez alapozva képzelhető el. Ehhez lényeges kiegészítésként azonban azt is hozzáteszi, hogy mindebben a privát nyelv szemléletéből kiinduló nyelvészet nem segíthet, a vágyott új tudományfilozófia csak a nyelv nem-privát szemléletére épülő nyelvészetre támaszkodhat.

Mivel a szerző szerint a múlt század logikai pozitivistá paradigmájának uralomra jutása óta nem volt paradigmaváltás a nyelvészetben (abban egyetérthetünk vele, hogy Chomsky nyelvésze a könyvben szereplő paradigma-fogalom szerint nem az), a kuhni modellen végzett harmadik módosítást értelemszerűen csak részben tehet meg. Itt jutottunk el a könyv egyetlen igazi hiányosságához: a vágyott nyelvemlélet ugyanis rendelkezésre áll. Ismertebb, de sokszorosan félrevezető nevén a szociolingvisztika, kevésbé ismert, de egyértelműbb nevén a (labovianus) szekuláris nyelvészet, talán leginkább javasolható nevén a társasnyelvészet az, ami a nyelv nem-privát mivoltát posztulálja. (S ebből következően azzal is ki kell igazítanunk a könyvben írottakat, hogy a göttingai paradigmának voltak magyar zárványai, a legnyilvánvalóbban talán *Karácsony Sándor* nézetrendszere.) E könyvismertetés terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé annak kifejtését, hogy hogyan különbözik el a társas-nyelvészet paradigmátikusán a karteziánus alapú (neopozitivistá, strukturalista és generatív-nyelvészeti iskoláktól, mindenesetre — s az ismertetett könyv megítélésében ez a legfontosabb — a hiányzó paradigma modell talán leglátványosabb alkalmassági próbája az, hogy a Békés Vera által rekonstruált, s az új nyelvemlélet alapjául javasolt göttingai paradigma minden lényeges tulajdonságában meg egyezik ezzel a nyelvészeti irányzattal, vagyis a modell tulajdonképpen predikcióra is alkalmas.

A könyv többszörösen is teljesítette a tudománytörténezek irányában megfogalmazott feladatát. Az esettanulmányok nem-

csak azt bizonyítják, hogy a nyelvtudomány története is leírható paradigmák váltakozásának történeteként, hanem azt is, hogy a paradigmákon belül jelentkező anomáliák és paradoxonok jól magyarázhatók a letűnt, de „búvópatakként” létező korábbi paradigmának a hatásával. A könyv vélhetően számos vonatkozásban szolgálhat majd leendő tudománytörténeti vizsgálódások alapjául: a nyelvtudomány történetének krónikásai számára megkerülhetetlennek tartom például azt az általános figyelmeztetést, hogy a nyelvtudomány története sem tudományfilozófiai, sem nyelvfilozófiai háttér nélkül nem írható meg kielégítően. Ez a kijelentés nem itt jelenik meg először, de ebben az esetben az általános érvényű figyelmeztetést az esettanulmányok nagyon meggyőzően illusztrálják is. Az új megközelítés nemcsak a könyvben említett paradoxonokat szünteti meg, továbbgondolása magyarázatot ad más „furcsaságokra” és ellentmondásokra is, például hogy a mai értelemben vett nyelvemlélet saját történetének megkonstruálásakor miért nem tud mit kezdeni a Kazinczy és *Szarvas Gábor* közötti évtizedekkel; vagy hogy miért olyan „nehéz” megírni a társasnyelvészet magyarországi előzményeinek történetét, s egyben azt is, hogy az 1970-es években importált szociolingvisztika a politikai okokon kívül miért váltott (és vált) ki élenk tiltakozást a nyelvtudományon belül is.

Elismerve Békés Vera könyvének számos értékét, a recenzens mégis azért a legáltalánosabb, amit saját szűkebb területe kapott a könyvtől. Azt remélem, hogy a *hiányzó paradigmától* a társasnyelvészet végre jól használható eszközöket kap ahhoz, hogy az eddignél pontosabban és öntudatosabban ismerje föl, és koherensebben fejtsse ki, hogy miben tér el a 20. századi nyelvtudomány főáramának nyelvészeti iskoláitól, s hogy mindezt képes legyen a másik paradigmában gondolkodóknak is lefordítani. Ebben valóban nagy segítségére lehet a göttingai paradigma tudomány- és nyelvfilozófijának, valamint nyelvtudományának megismerése, és nem pusztán a „történeti tudat” megteremtése kedvéért, hanem mert jelenkori szaktudományos problémáinkhoz is találhatunk így megoldási (a megközelítést, a nézőpont kiválasztását, az eljárás-

módokat érintő) javaslatokat — hiszen ugyanabban a nézetrendszerben, azonos tudomány- és nyelvfilozófiai előfeltevésekkel dolgozunk. Igaz, a „történeti tudat” kialakítása sem történt még meg: a társasnyelvészet eddigi történetének megírása, tudományfilozófiai beágyazottságának, nyelvfilozófiai elkötelezettségének kifejtése még várat magára. Békés Vera könyvének értékét

növeli, hogy mindez nemcsak a magyarországi társas-nyelvészetre, hanem — néhány alkalmi és viszonylag kis látószögű próbálkozástól eltekintve — a társasnyelvészetre mint olyanra is igaz. (*Békés Vera: A hiányzó paradigma. Debrecen, Latin betűk, 1997. 266 o.*)

Sándor Klára